

Карыева А.К.

**СОВЕТ ДООРУНА ЧЕЙИНКИ ОРУС ИЗИЛДӨӨЧҮЛӨРҮНҮН ТҮРКСТАНДАГЫ
АГАРТУУЧУЛУКТУ ИЗИЛДЕШИ**

Карыева А.К.

**ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОСВЕТИТЕЛЬСТВА ТУРКЕСТАНА РУССКИМИ
ИССЛЕДОВАТЕЛЯМИ ДО СОВЕТСКОЙ ЭПОХИ**

А.К. Karyeva

**RESEARCH ENLIGHTENMENT OF TURKESTAN BY RUSSIAN RESEARCHERS
BEFORE SOVIET TIMES**

УДК: 930.85

XIX к. – XX к. башындагы Түркстан аймагында жашаган калктын агартуусунун калыптанышы жана өнүгүшү тыгыз байланышта болгон. Бул макалада Түркстан аймагындагы агартуунун совет мезгилине чейинки изилдениши каралган.

Негизги сөздөр: Түркстан, тарыхнаама, агартуу, маданият, ислам, мектеп, колония.

Становление и развитие просвещения народов Туркестана XIX-начале XX вв. была тесно связана. В данной статье рассматривается изучение просвещения Туркестанского края до советского времени.

Ключевые слова: Туркестан, историография, просвещение, культура, ислам, школа, колония.

Formation and development of enlightenment of the people of Turkestan in the 19th century and early 20th century was closely related. This article reviews the study of enlightenment of Turkestan region before Soviet times.

Key words: Turkestan, historiography, education, culture, Islam, school, colony.

Түркстандын аймагы Россия империясынын курамына киргенге чейин эле орус, Европа, чыгыш окумуштуулары тарабынан изилдөөгө алына баштаган. Түркстанда жашаган калктардын маданияты, экономикалык өнүгүүсү, географиялык абалы айрыкча Ч.Ч.Валиханов, Н.А.Северцов, Ю.Россел, А.Л.Кун, А.Тализин, В.П.Наливкин, Н.Остроумов ж.б. орус изилдөөчүлөрүнүн кызыгуусун жараткан.

Түркстан элдеринин тилин, турмушун жакшы таануучу В.П.Наливкиндин эмгектери Орто Азияда жашаган калктын XIX к. – XX к. башындагы мезгили боюнча негизги булактардан болуп эсептелет. 1870-1917-жылдар аралыгында Түркстанда жашап, жөнөкөй офицерден баштап Убактылуу өкмөттүн аймактагы комитетинин башчысына чейинки жолду басып өткөн В.П.Наливкин “Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы”, “Туземцы раньше и теперь”, “Краткая история Кокандского ханства”, “Положение вакуфного дела в Туркестане” ж.б. бир катар эмгектерди жазган. 1890-1896-жж. орус-тузем, мусулман мектептерин көзөмөлдөөчү элдик училищалардын үчүнчү класстагы инспекторлугу кызматына дайындалган изилдөөчү Түркстан аймагындагы мектептерди терең текшерип, иликтөөгө алган. Империянын кызыкчылыгы үчүн иштеген чиновниктин эмгектеринде аймактын совет

дооруна чейинки агартуучулук абалы жөнүндө кеңири маалыматтар топтолгон. Жергиликтүү калкты орусташтыруу орус тилин үйрөтүү менен эле мүмкүн эместигин билдирген[4] изилдөөчү падышачылык Россиянын Ташкенти басып алгандан кийинки жергиликтүү калктын жашоо турмушунда материалдык, интеллектуалдык жактан көп өзгөрүүлөр болгонун ырастайт. Отуз жыл аралыгында болгон өзгөрүүлөрдү эки доорго бөлүп карап, өнүгүүнүн биринчи мезгилинде жаңы административдик түзүлүштүн бекемделишин, почта, телеграфтардын, финансылык мекемелердин, казначейства, банктардын пайда болушун көрсөтүү менен [4.67] шайлоонун киргизилишин белгилеген. Жергиликтүү калктын “жарандык укуктарды”: элдик соттор (казы – отурукташкан элде, бий - көчмөндөрдө), волосттук, айылдык башкаруучуларды шайлоосу чоң жетишкендиктерден деп баалоо менен шайлоолордун киргизилиши эски тартипке чоң сокку уруп, уруулардын бүтүндүүлүгүнө доо кетирген [4.70] деп туура жыйынтыкка келген.

Наливкин аймактын өнүгүшүнүн экинчи этабын Закаспийский темир жолу аркылуу Самарканддын Батуми, Ростов, кийинчерээк Россиянын Батышы, Батыш Европа аймактары менен жол катыштарынын ачылышы, сооданын өнүгүшү менен байланыштыраган.[4.92] Ферганадагы ички, тышкы, алынып чыккан, алып келинген соода дээрлик бирдей болгон деген ойду ырастаган.[5.27] Пахта, жарым жибек кездемелери Жети-Суу менен Батыш Сибирге, жибек менен пахта Россияга, кургатылган мөмө-жемиштер Жети-Сууга, Сибирге, Оренбурга, теректин тактайлары Перовск, Казанга, аз сандагы баалуу терилер Россияга сатылган.[5.34] Фергана өрөөнүндө ири индустриалдык фабрика, заводдордун ордуна көбүнчө кустардык өнөр-жай ишканалары болгондугун аныктайт.[5.26]

Сооданын өнүгүшү, пахтага болгон муктаждык жергиликтүү элдин Россиянын ички аймактарына катышын жанданткан. Жергиликтүү калктын өкүлдөрү ал жерлердеги элдин жашоо-турмушу, маданияты, өнүгүүлөрү, тартиптери менен жакындан тааныша башташына шарт түзгөн.[4.93] Ошондой эле аймактын айрым тургундарынын Турцияга, Египетке, ал тургай Индияга да каттагандыктары

тууралуу маалыматтар кездешет. Бул жерлерден алар “панисламчыл”, “пантүркстанчыл” уюмдардын газета-журналдары менен таанышышкандыгын деп болжолдойт. Мусулман элдерин бир идеяга бириктирүүгө чакырган газеталардын Орто Азияда таралышын түрктөрдүн султаны, перстердин шахы, афгандардын эмири сыяктуу мусулман өлкөлөрүнүн башчылары жашыруун каржылашкан деп билдирет [4.95].

Аймактын негизги калкы мусулмандар болгондуктан ислам дини, диний билимдер, окуу жайлар жергиликтүү элдин негизги руханий азыгы болуу менен дин кызматкерлери төрт разрядга: мечит кызматчылары, сот институту, төмөнкү мектептердин мугалимдери, укук жана дин аалымдары болуп бөлүнгөн [5.55]. Мечиттердин алдында төмөнкү баскычтагы медреселер болгон. Алар кээде колунда бар бай адамдардын үйдө, же мечиттин өзүндө болгон [5.57].

Изилдөөчүнүн билдирүүсү боюнча медреселердин эки түрү болгон: 1) чакан 10 окуучу окуган; 2) чоң, өздөрүнүн жайы, вакуфу бар 100гө чейин балдар окуган. Кокондо 200гө чейин бала окуган медреселер да болгон. Мечиттердин шаарлардагы саны бирдей болгон эмес, мисалы, Кокондо 14, Наманганда 4 медресе болгон.[5.61] Чоң медреселер бышкан кирпичтен салынып, *худжра, кельи, дарсханалардан*, мечиттен турган.[5.62]

Медесени негиздөөчүлөр шерт-намэ (вакуф) түзүшкөн, анда медресе качан, ким тарабынан тургузулган, анын жери канча, кимге мураска калган; вакуфтан түшкөн киреше мутивали, мударист, шакирттердин ортосунда кандай бөлүнүшү керек ж.б. белгиленген.[5.62] 1894-жылы Түркстандагы бардык медреселерге таандык 2208 дүкөн болгон. Мутевали вакуфтан түшкөн кирешенин 1/10 – 1/20 бөлүгүн алган.[6.21] Мударисттер орточо вакуфка жараша 30 руб – 100 руб. чейин, айрым учурда 200 руб. чейин алышкан. [5.62] Ал эми медреселердин окуучулары үч категорияга бөлүнгөн: адна (төмөнкү); аусать (ортоңку); ала (жогорку).[5.63] XIX к. экинчи жарымынан баштап Түркстан аймагындагы калктын маданиятынын өнүгүшүндөгү орус-тузем, усул жадид мектептеринин салымына да кеңири токтолгон.

Совет мезгилине чейинки Борбордук Азиядагы агартуучулуктун тарыхы, идеялык башаттары, элдик коомдук ой-жүгүрүүлөрү тууралуу маалыматтарды Н.П.Остроумовдун эмгектеринен кезиктиребиз. 1877-жылы Ташкентке келген Н.П.Остроумов 1917-жылга чейин жашаган. Түркстанда жашаган жылдары башында элдик училищалардын директору, кийин мугалимдердин семинарийинин, эркектердин гимназиясынын директору кызматтарын аткарган. 1883-жылдан 1917-жылга чейин “Туркестанской туземной газеты” газетасынын редактору болуп иштеген. 1877-жылы 14-майда Түркстандагы элдик училищалардын биринчи инспектору болуп дайындалган. [7.8] Түркстандагы алгачкы архео-

логдордун кружогунун 1886-жылдан баштап иштей башташы да Н.Остроумов менен байланышта. Ал белгилүү исламтаануучу катары ислам маданияты, Россия империясынын Орто Азиядагы мусулман элдерине карата жүргүзгөн дин саясаты боюнча баалуу адис болгон.

Н.Остроумов Түркстандын биринчи генерал-губернатору фон Кауфмандын орус мектептерин жайылтуу аркылуу калкты орусташтырууга ишенгендигин[3.303] билдирген. Айрыкча сарттар менен татарларга карганда кыргыздарга исламдын таасири анча терең кирген эмес деп кабыл алган генерал-губернатор Түркстан аймагындагы агартуу ишин кыргыздардын балдары окуй турган орус мектептерин көбөйтүүгө багыттаган. Кыргыз балдар орус мектептерде орус тилин үйрөнүп, орусташып, орус жарандыгына кошулса европа цивилизациясынын принциптери менен идеяларына төп келбеген мусулманчылык аларга таасир этпей калат деп ишенген.[3.303-304] Н.П.Остроумов Түркстандагы “орусташтыруу” саясатынын туура эмес жүргүзүлүп жатканын билдирүү менен аймакта мусулман маданиятынын бошондогонун, же жергиликтүү калктын Россия менен жакындаганы байкалбаганын билгизген. Ошондой эле мусулман окуу жайларынын, мечиттердин жылдан-жылга көбөйүп жаткандыгын эске салган.[3.303]

Белгилүү ориенталист В.В.Бартольддун эмгектери Орто Азия элдеринин тарыхы, маданияты боюнча баалуу илимий булактардан. [2.6-7] Окумуштуу Түркстандын, анын ичинде кыргыздардын XIX-XX кылымдын башындагы тарыхын изилдөө боюнча бир кыйла алгылыктуу иштерди жазаган. Араб, перс, түрк тилдерин жакшы билген окумуштуу аймакта жашаган элдердин, мамлекеттердин тарыхына кызыгуусун артырган. Бартольддун аймакты изилдөө иштерин эки доорго бөлүп карасак болот. Анын биринчи бөлүгүнө Совет мезгилине чейинки изилдөөлөрү кирсе, изилдөөсүнүн экинчи бөлүгүн Совет доорундагы эмгектери түзөт. Окумуштуунун изилдөөлөрүнүн айрым бөлүктөрү Кыргызстандын XIX-XX кылымдын башындагы агартуучулугунун тарыхын да камтыган. Айрыкча “Культура мусулманства” (Петроград, 1918), “История культурной жизни Туркестана” (Ленинград, 1925) эмгектеринде Түркстандагы анын ичинде Кыргызстандагы маданияттын, агартуучулуктун калыптанып, өнүгүшүнө токтолгон. Окумуштуу аймактагы мусулман маданиятынын өнүгүшүнө кеңири токтолуу менен, мектеп, медреселердин агартуучулук ишмердиктерин баса белгилеген. Ислам маданиятындагы араб, перс тилдери, Курандагы илимдүүлүккө чакырган аяттарга токтолуу менен “Чыгыш Ренессансынын” жалпы эле агартуучулука тийгизген таасирине токтолгон. Изилдөөчү аймактын саясий тарыхы менен маданиятына да көп көңүл бөлгөн.

Түркстандын калкынын социалдык, экономикалык жашоо турмушу, маданияты туурасындагы кеңири маалыматтар К.К.Палендин Түркстан аймагы

боюнча сенаттык ревизиясынын Отчетунда берилген. Бул отчет 1910-1911-жылдары жарык көргөн. Отчет аймактын экономикалык, социалдык, маданий абалын чагылдырган ишенимдүү статистикалык маалыматтарга бай. Алсак, Ташкент шаарында төмөндөгүдөй окуу жайлар болгон (1908-ж. карата) [8.106-107]:

Окуу жайдын аталышы	Мугалимдердин саны	Окуучулардын саны	Бир жылга кеткен чыгымдары
1) Төрт класстык шаардык училища	9	352	12830 руб
2) Балдардын приходдук шаардык Жуков училища	3	90	4032 руб 85 коп.
3) Балдардын приходдук шаардык Гоголевский училищасы	3	124	3826 руб. 70 коп
4) биринчи 2 класстык шаардык приходдук училища	3	130	4161 руб. 70 коп
5) экинчи 2 класстык шаардык приходдук училища	5	153	5561 руб. 20 коп
6) 2 класстык орус-тузем училищасы	5	145	5253 руб. 40 коп
7) Приходдук кыздардын Пушкин училищасы	5	186	4621 руб. 95 коп
8) 2- Ташкенттеги кыздардын приходдук училищасы	5	175	4570 руб. 27 коп
9) Ташкенттеги 2 класстык кыздар училищасы	3	154	3364 руб. 93 коп
10) Ташкенттеги 3-кыздардын училищасы	4	140	5528 руб. 70 коп

Ошо эле Отчетто Пишпекте төмөнкү окуу жайлардын болгондугу белгиленет: 1). Балдардын үч класстык шаардык училищасы; 2) Балдардын бир класстык шаардык приходдук училищасы; 3) кыздардын бир класстык шаардык приходдук училищасы; 4) Жер иштетүү жана жерге жайгаштыруу Башкы башкармалыгынын айыл-чарба мектеби; 5). Чиркөө-

приходдук мектеп; 6). Шаардык ветеринардык амбулатория. [8.300-303]

Совет мезгилине чейинки орус изилдөөчүлөрүнүн эмгектеринде карама-каршы пикирлер да кездешпей койгон эмес. Алсак, Талызин “бүтүндөй Чүй өрөөнүндө кат тааныбаган бир” адам болбогон десе, Вышнегорский “кара кыргыздардын ар бир болушунда бирден төрткө чейин мектептер” болгондун ырастайт [1.77].

Жыйынтыктап айтканда, XIX кылымдан баштап Орто Азия элдеринин тарыхы, маданияты европа, орус окумуштуу, саякатчыларынын көңүлүн өзүнө тарта баштаган. Биринчиден бул мамлекеттин кызыкчылыгы болсо, экинчиден окумуштуулардын жеке кызыгуусу болгон. Ал изилдөөлөрдө XIX кылымдын башындагы Түркстанда жашаган элдин коомдук-саясий, экономикалык абалы менен катар маданиятын, анын ичинде агартуусунун абалына да түз же кыйыр түрүндө токтолушкан. Аталган доордун эмгектери кандай максатта изилденбесин анда Түркстандын коомдук, саясий, социалдык-экономикалык жана маданий абалы боюнча бай маалыматтар камтыган. Ошол маалыматтарды пайдаланууда историзм принцибинен жазбай, объективдүү карап, чечимелөө учур талабы.

Адабияттар:

1. Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. – Б.: "Айбек", 1997.
2. Жакыпбеков Ж. Социально-экономическое и политическое развитие Кыргызстана во второй половине XIX-начале XX веков: Историография проблемы. – Б.: КНУ, 2003. – 288 с.
3. Мухамедов Ш.Б. История Русского Туркестана: Правда и вымысел. Взгляд историка из XXI века. // Метаморфозы истории. Альманах. Выпуск 4., 2013. - С.291-321.
4. Наливкин В.П. Туземцы раньше и теперь. – Ташкент: «Турк. Т-ва Печатного Дела», 1913.
5. Наливкин В., Наливкина М. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. – Казань: Типо-Императорского Университета, 1886. – 245 с.
6. Наливкин В. П. Положение вакуфного дела в Туркестанском крае до и после его завоевания // Ежегодник Ферганской области. - Новый Маргилан, 1904. Т. 3.
7. Остроумов Н. Константин Петрович фон-Кауфман устроитель Туркестанского края. – Ташкент: Типо-Литография т.д., Ф.иГ. Бр. Каменским, 1899. – 287 с.
8. Пален К.К. Городское управление: отчет по ревизии Туркестанского края. – СПб. 1910. – 483 с.

Рецензент: д.и.н., профессор Батырбаева Ш.